

*Musayeva Gülşən Calal qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: musayeva-gulshen@mail.ru*

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ FEİL ZAMANLARININ ÜSLUBİ İMKANLARI

Dilin qrammatik quruluşunda morfoloji vahidlər üslubi məqsədəuyğunluq nöqtəyi-nəzərindən çox əlverişli imkanlara malikdir. Əsas nitq hissələrindən olan feilin də üslubi morfolojiyada öz yeri vardır. Azərbaycan dilində feillər qrammatik kateqoriyalarına görə ən zəngin nitq hissəsidir. Feil zaman, şəxs, növ, təsirlilik, şəkil, əlaqə, tərz,

inkar, keyfiyyət-əlamət və xəbərlilik kimi qrammatik kateqoriyalara malikdir. Bu kateqoriyalar isə iş, hərəkət, proses ilə bağlı bir sıra anlayışları və eyni zamanda, onların rəngarəng ekspressivlik çalarlıqlarını da ifadə edir.

Feilin zaman formaları qrammatik mənalar ifadə etməklə yanaşı, həm də müxtəlif üslubi əhəmiyyət daşıyır və təbii ki, hər iki məqam dialektik vəhdət təşkil edir. Bu və ya digər zaman şəkli bədii ifadə vasitəsi kimi çox maraqlıdır. Feilin keçmiş zaman formaları fikrin daha dəqiq, dolğun və mənalı tərzdə ifadəsinə imkan yaradaraq üslubi cəhətdən bütün zamanlardan öndə durur.

Feilin keçmiş zaman formasının üslubi özəlliklərini, dilçiliyimizdə ətraflı şəkildə T.Əfəndiyeva tədqiq etmişdir. Alim şühudi və nəqli keçmişdən əlavə feilin keçmiş zaman kateqoriyasının mürəkkəb formaları olan uzaq keçmiş, bitməmiş keçmiş, qəti-gələcəkli, qeyri-qəti gələcəkli, davamlı keçmişdən bəhs etmiş, onların bədii dildəki rolunu işıqlandırmışdır. Bununla yanaşı, *-idi*, *-imış* hissəciklərinin müvafiq şəkil formalarına artırılaraq yaratdığı üslubi çalarlıqları da geniş şəkildə açıb göstərə bilmişdir [2,93-126].

Müəllif *şühudi keçmiş* vasitəsilə personajların zahiri görünüşünün, hiss-həyəcanının, təbiət mənzərələrinin ekspressiv surətdə ifadəsinə nail olur və hərəkətin dinamikasını nəzərə çatdırır. Məsələn; Hökmdarın çadırından cüssəli bir sərbaz *çıxdı*, keşikçilərdən birinə nəsə *dedi*. Keşikçi yenidən tərpənib başqa bir çadıra sarı *yönəldi*. İçəri *keçdi*. Bir azdan düşərgəyə səs *yayıldı* ki, hökmdar çimməyə hazırlaşır. (Y.Səmədoğlu)

Bəzi hallarda şühudi keçmiş zaman indiki zamanı da əvəz edir. Məsələn; Deməli işi-gücü qaldı, eləmi? Di al *gəldi*. (M.Cəlal)

İndi isə daha bir keçmiş zaman forması olan *nəqli keçmişə* nəzər salaq. Bu zaman formasına elmi üslubda daha çox rast gəlinərsə də, onun bədii dildə də özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Nəqli keçmişin eyni mənalı iki şəkilçi (*-miş/-miş/-muş/-müş*, *-ib/-ib/-ub/-ub*) vasitəsilə düzəlməsi onu üslubi cəhətdən maraqlı edir. Birinci əlamət daha çox elm, mətbuat, ikinci isə danışiq dilində işlədilir. Ə.Dəmirçizadə *-ib/-ib/-ub/-ub*, *-miş/-miş/-muş/-müş* şəkilçili keçmiş zaman formasını iki ad altında izah edir: nəqli keçmiş və qəti keçmiş zaman. Bu şəkilçilərin mənacə uyğunluğu onların bir çox məqamda bir-birini əvəz etməsinə imkan verir. [1,250]

-idi, *-imış* hissəcikləri qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinə bitişdirildikdə işin dəfələrlə müəyyən şərtlə əlaqədar icra edilməsini bildirir. Bu ondan irəli gəlir ki, *-ar²* şəkilçisi bütün zamanlarda işin icrası anlayışını ifadə edir. Məsələn; Həmin illərdə mən adət eləmişdim, balıq ovuna *gedərdim*. (M.Cəlal); Mən indi bildim ki, bizim də kəndimizdə öz canını millətə qurban edən millət xadimləri *tapılmış*. (S.Rəhman)

İngilis dilində isə belə cümlələrin qarşılığı aşağıdakı şəkildə olur.

I would (used to) go to the beach every day when I was a child.

Qeyd olunan zaman forması indiki və gələcək zamanları da əvəz edə bilər. Məsələn; Çox maraqlı mövzudur, amma mən sənə bir *məsləhət görərdim*, bir neçə vaxt lap köç şəhərə. (C.Cabbarlı. Ey dan ulduzu)

Feilin hekayə və rəvayət formaları xəbər şəkli ilə yanaşı feilin digər şəkil formalarına da əlavə olunub onlara keçmiş zaman çaları verir. Arzu şəklinin semantik zənginliyi özünü feilin keçmiş zaman formasında xüsusilə biruzə verir. Bu forma personajların nitqində daha çox istifadə edilir və danışanın hərəkətin gerçəkləşib – gerçəkləşmə-

məsi ilə bağlı arzu, şübhə, tərəddüd və təəssüfünü ifadə edir. Məsələn; Kaş elə olaydı ki, evdən çıxanda anam bizi *görməyəydi*. (Ə.Abasquliyev)

İngilis dilində arzu şəkli feilin vasitəli şəkillərindən olan “subjunctive II” formasına uyğun gəlir. Məsələn; I wish I were ten years older (Braine) - Kaş 10 yaş böyük olaydım; If he were only opposite now (Galsworthy) - Kaş indi o qarşımda olaydı.

Bəzən üslubi məqsədlə əlaqədar olaraq arzu şəklinin keçmiş zaman forması şərt şəklinin keçmiş zaman formasını əvəz edir. Buna daha çox dram əsərlərində surətlərin nitqində rast gəlinir. Məsələn; Əgər qoçular *olmaya idi*, ona elə qapaz ilişdirərdim ki, gözləri axund fənəri kimi yanardı. (Ə.Haqverdiyev)

Şərt şəklinin keçmiş zaman forması isə şərtləşdirilmiş qeyri-real hərəkət bildirərək özünəməxsus üslubi keyfiyyətlə seçilir. Məsələn; Arabacının qəfildən eşidilən sualı *olmasaydı* kim bilir, Əntiqənin sakitlik bilməyən gənclik təəvvürləri nə qədər cövlan edəcəkdi. (M.Cəlil)

İngilis dilində də bu tipli cümlələrə tez-tez rast gəlinir. Məsələn; If I were you, I'd go to night school (J.London) - Sənin yerinə *olsaydım* axşam məktəbinə gedərdim.

Bu cümlədə implisit inkarlıq da ifadə olunur. Bu da obrazlılığı daha da qüvvətləndirir.

Feilin *indiki zamanı* da özünəməxsus mənə xüsusiyyətlərinə görə xüsusi maraq doğurur. Məşhur dilçi alimlərdən olan Bruqman və Yesperson dilçilikdə ilk dəfə olaraq “настояще драматическое” ifadəsini işlətmişlər. Buna uyğun olaraq İ.V.Arnold ingilis dilində feil zamanlarını bir-birini əvəz etməsindən bəhs edərkən “настоящее историческое terminini dilçiliyə gətirmişdir. Müəlliflər bu terminləri belə izah edirlər ki, hər hansı bir yazıçı keçmişdə baş verən hadisə haqda danışarkən sanki onu oxucunun gözləri önündə canlandırır. Məhz obrazlılıq da bu transpozisiya üzərində qurulur [3,154].

Bədii əsərdə keçmişdə icra olunmuş hərəkəti daha canlı şəkildə vermək üçün keçmiş zaman yerinə indiki zaman forması işlədilir. Bir çox dillərdə bu hadisəyə rast gəlinir. Məsələn; Yol ilə gedirəm və birdən səni görürəm, soruşuram necəsən, *din-mirsən*. (Y.V.Çəmənzəminli); Akif. – Həyat, Həyat... Bir buraya gəl. Tez, tez, gör bir nə yazır. (M.İbrahimov)

Bu üslubi priyoma ingilis dilində nəzər salaq. Burada işlənən zaman formasını “tarixi indiki zaman” adlandıran İ.V.Şaxovski bu formanın hətta ingilis dilinin yazılı formasında da işləndiyini də söyləyir.[5,114] Məsələn; Suddenly the best man comes in again. He is beaming ... and he calls for silence.

İndiki zamanın davamedici forması da bədii əsərin ideyasının açılmasında çox böyük rol oynayır və daha emosionaldır. Müxtəlif psixoloji xarakterlərə məxsus olan dialoq nitqində bu zaman formasının işlənməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Davamedici zamanın üslubi xüsusiyyəti özünü hərəkətin müəyyən zamanda davamlılığının və intensivliyinin artmasında büruzə verir. Məsələn; Yoldaşlar, mən bilirəm ki, bu kənddə mənim dilimdən və mənim haqqımda bir çox əsassız sözlər *danışılmaqdadır*. (C.Cabbarlı)

İngilis dilində bu tip zaman formaları personajın xarakterini açıq çıxarmaqla yanaşı, təəccüb, inamsızlıq kimi hisslər də ifadə edə bilər. İ.V.Arnold belə cümlələrdə transpozisiyanın ikitərəfli və ya birtərəfli ola bildiyini qeyd edir. Bu o deməkdir ki, bir

cümlə daxilində həm zaman, həm də şəxs əvəzoluna bildiyi halda, yalnız zaman və ya yalnız şəxs əvəzlənməsi də mümkündür. Məsələn; Josie Well, I'm doing it, aren't I? [3,155].

Nümunədən də göründüyü kimi, alternativ sualın birinci hissəsində feil birinci şəxsin təkində olduğu hald, ikinci hissədə cəm formadadır.

İndiki zamanın qeyri-müəyyən və davamedici formalarının müxtəlif kontekstlərdə işləmə bildiyini söyləyən V.İ.Şaxovskiy fikrini aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: Danışq zamanına təsadüf edən hərəkətlər daha çox indiki qeyri-müəyyən zamanla ifadə olunur. 1) Nida cümlələri - You leave me alone!, said Scarlet, her face like a fire; 2) İdman proqramı şərtləri - Alex passes and Jonse heads the ball; 3) Təlimatlar - I put the fruit in the blender, press gently and then pour out the liquid.

İndiki davamedici zaman isə qarşı tərəfin davranışına tənqidi münasibət ifadə edə bilər. Məsələn; You are always interrupting me! [5,113].

Feilin üslubi özəllikləri ilə fərqlənən digər bir zaman forması da *gələcək zaman*dır. Bu zamanın qəti-gələcək adlanan forması (-*acaq/-əcək*) işin gələcəkdə icrasını müəyyənlik, qətiyyət, şübhəsizlik çalarlığında ifadə edirsə, qeyri-qəti gələcək adlanan ikinci forması (-*ar/-ər*) isə ehtimal, qətiyyətsizlik, qeyri-müəyyənlik və eləcə də, təkrarlanmaq kimi çalarlıqları da ifadə edir. Hər iki forma kontekstdəki semantikasına görə bir mətndə digər bir zamanın funksiyasını yerinə yetirdiyi halda, başqa bir mətndə əlavə semantik yük daşıyır. Feilin zamanlarından transformasiya baxımından bir-birinə ən yaxın olanı qeyri-qəti gələcək zamanla indiki zamandır. Məsələn;

İspaniyanın xəbərləri ürəyimi *dələr* yenə,

Deyirlər ki, çöllərində qızıl güllər *mələr* yenə. (R.Rza)

Buradakı *dələr* və *mələr* sözləri əslində, *dəkir* və *mələkir* feillərini əvəz etmişdir. Təbii ki, bu əvəzlənmə fikrin emosional və təsirli ifadəsinə xidmət edir.

Qəti gələcək zaman da keçmiş zaman mənasında işləmə bilər. Bu, müxtəlif şəraitdə müxtəlif mənalara ən incə cəhətlərini ifadə etmək məqamında böyük üslubi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn,

Saatda bir *görəcəksən* Qulu gəldi, çəkildilər o aşağı başa, nə danışdılar-danışmadılar, qayıdıb getdi. (İ.Əfəndiyev). Вырвет старый Тарас седой клоч из своей чуприны и проклянет день и час... (Гоголь)

Beləliklə, apardığımız təhlil feilin zaman kateqoriyasının funksional-üslubi xüsusiyyətlərinə müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirdi. Lakin qeyd etməliyik ki, zaman formalarının üslubi əhəmiyyəti bununla məhdudlaşmır. Feilin zaman formalarının üslubi imkanlarını müəyyənləşdirərkən onun leksik-semantik məna və qrammatik funksiyasını vəhdət şəklində tədqiq etmək lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 səh
2. Əfəndiyeva T.Ə. Müasir Azərbaycan dilində feilin keçmiş zaman formaları, Bakı, Nurlan, 2005, 130 səh.

3. Арнолд И.В Стилистика современного английского языка, Ленинград, Просвещение, 1981, 296 стр.
4. Ефимов А.И. О языке художественных произведений, Москва, Учпедгиз, 1954, 288 стр.
5. Шаховский В.И. Стилистика английского языка, Москва, 2008, 232 стр.